

Зоран Бајин

СПАЛАЈКОВИЋ

ДИПЛОМАТА И
КОНТРАРЕВОЛУЦИОНАР

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

Зидови ниских учионица (1869–1887)

Кнежевина Србија је 1869. године била земља прелаза. Српско друштво се, премда несигурним кораком, успињало од патријархалне руралности према модерности. Српска држава је била при крају пута од ферманске аутономије ка међународно признатој независности. У току је био рад на писању новог устава, из кога ће настати зачетак парламентаризма. Прелаз из старе у нову књижевност симболички је манифестовало усвајање новог правописа претходне године. Ипак, у стварности је вуковској ортографији, као и другим модернизацијским корацима, тек предстојало потискивање прошлости у многим главама. Када је у средишту српске кнежевине, Крагујевцу, свештеник Живота Остојић 25. априла 1869. године у протокол крштених уписивао име седам дана раније – 18. по новом, а 6. априла по, тада у Србији важећем, старом календару – рођеног мушког детета, његова рука, по инерцији, није пропустила да га обложи салом дебелог јера. На хартији је остало записано: „Мирославъ Спалајкић“¹.

Прелазност се одражавала у несталности презимена. У црквене књиге били су уношени и Спалајкићи и Спалајковићи, писани на више начина. Касаблијским трговцима, чије је ћепенке огањ за трен могао претворити у пепео, стално презиме није било много важно. Настајућа буржоазија, са својим зиданим складиштима, неће моћи без њега. У годинама после Мирослављевог рођења, отпадале су најпре ортографске, а на крају и морфолошка варијација, док нису остали само Спалајковићи. У деветнаестовековном Крагујевцу њихов род чинило је неколико породица. Све су биле трговачке и имале исту крсну славу, Свету Петку. Практични ум их није гонио ка образовању. Када је Мирослав био рођен, тек први од њих завршавао је Крагујевачку гимназију, која им је четрдесетак година била пред носом; па ни он није постао ништа више од трговца².

Крагујевац се тада још сећао времена када је био престоница, тим пре што су у њему, и након што је Београд постао нова, одржаване све главније скупштине.³ Ту варош са око седам хиљада становника описао је чешки историчар Јиречек: „Кућице су приземне, углавном дрвене, са баштама испред или позади; улице су чисте и угледне изузев, наравно, калдрму. [...] Кроз средину места води чаршија, дуга, широка улица, [...] потпуно источњачког карактера. Са обе стране ниже се дућан за дућаном испод такорећи непрекидне дрвене настрешнице. [...] Друштвени живот у Крагујевцу је веома скроман, иако тамо има и образованих људи [...]. Унутрашњост крагујевачких кућа је каткад уређена сасвим по европском начину и укусно; али има и доста кућа намештених по старом турском начину.“⁴

У једној од тих кућа становала је породица трговца Јована Спалајковића, рођеног 1826. године. Доста вредног намештаја остало му је од оца Милете и читав век после тог савременика кнеза Милоша његово велико огледало моћи ће добро да се уновчи. Тргујући разноврсном робом, Јован Спалајковић је дошао до приличног капитала, који је улагао у нове послове, претварао у некретнине или позајмљивао под интерес. Резервни занат му је био абаџијски, а углед је увећао као оснивач и председник првог одбора Црвеног крста у Србији. Пословни врхунац достигао је седамдесетих година, када су на власти били његови либерали и Крагујевчанин Јован Ристић. Највећу зараду остваривао је као лиферант крагујевачке Војне фабрике, а својом робом снабдевао је и државне установе.⁵

Крајем 1875. године у крагујевачки Општински одбор били су изабрани следбеници Светозара Марковића, језгро будуће Радикалне странке. Приликом гласања о поверењу новој управи фебруара наредне године, веома посећени збор се поделио на две групе. У „богаташкој“ је био Јован Спалајковић; а у „сиротињској“ фабрички радник Јован Буђевац, који му је крстио сина Мирослава. Расправа је била жучна, уз галаму и песнице. Спалајковић је викао колико га је грло носило: „Не требају нам комунци! Не дамо ми, да рита рукује општином!“ Присталице управе су силом изbacиле противнике и изгласале поверење. После тога, развиле су црвени

барјак с натписом „Самоуправа“ и под њим, уз музику и понеко клицање републици и комуни, марширале градом и веселиле се. Заstraшене тиме, више власти су послале војску на улице, а потом су биле ухашене вође покрета.⁶ На суђењу је Алекса Поповић, сарач у Војној фабрици који је због ношења заставе постао Аца Барјактар, објаснио зашто му је било толико стало да се не мења састав Општинског одбора: „У томе је Одбору било радника који, дабогме, много су боље знали наше нужде и потребе, но што их зна и хоће да зна ћир Јова Спалајковић“.⁷

Станка Спалајковић.

Бир-Јовина жена Станка била је некњишки промућурна жена, родом из Страгара, из породице Карађорђевог барјактара Танаска Рајића⁸. У браку са шест година старијим Спалајковићем родила је, у распону од преко двадесет година, више од десеторо деце, али су многа умрла у детињству, а једна ћерка, Милева, као врло млада девојка. Задивљујућа дуговечност учиниће Станку анахронизмом у веку који ни по чему неће бити њен, што ће показивати њена писма у којима ће се мешати нова са старом ортографијом. Политику, у коју су се њен муж а затим зет и син уплели, није доживљавала идеалистички: „напредњаци уновине исмејавају патриоте право имају запаре све треба најбоље своју кућу дасе гледа али садае доцкан“. Мирославу ће, када се буде спремао за пресељење у Софију, саветовати да се чува јектике, Бугара, „рђе швапске и слугу њини“: „страме одсвета неваљала итуна имаш доста непријатеља бог неким врати“. После смрти мужа, провешће четврт века удовичког живота. Из Петрограда, куда ће је син повести са собом, потомцима у Крагујевцу слаће оштре прекоре прожете родитељском љубављу: „срамве било далисе тако мајке сећате дами честитате празник и дами пише те какосте [...] ние мени лако утуђим свету овамо никога свога [...] каемсе што сам дошла ништаме не занима велика варош само моја деца [...] одем уцркву пасе свима богу молим [...] билисмо едно вече позориште узео миро ложу билое врло лепо [...] какое по крагуевцу [...] ние ми лако од свију мое деце зла сорта спалајковића тешко мене мој век ушта прође нежалим“. Ни за унукe ни праунукe неће бити баба или прабаба, већ Мајка. А она од бриге за јединог преосталог сина неће одустајати ни када буде био скроз сед: „узми доста осуство пасе одмори и шетаи дођи овамо ти лудо риндаш заузимаш се за луду србију све лопови покрадоше видиш ли дигни руке живисе сасваким лепо“.⁹ За Мирослава ће Мајка остати тачка ослонца у убрзаном свету који ће све мање личити на градић из кога је кренуо у живот. Када буде умрла, у сто првој години живота, плакаће као дете и, „потресен и збуњен“, седмицама неће успевати да се врати у колотечину.¹⁰

Станкин и Јованов најстарији син Драгослав најпре се бавио трговином, претежно одећом¹¹. Када не буде могао да рачуна на

консул је врло добар човек. Никога нисам видео да тако лепо прима људе као он, нити да хоће цео да се заузме [...]. И, збиља, повратио је добру репутацију Консулату. Али га, због доброте, ужасно лажу ови наши мангуши и фукаре, а он свакога прима као честитог човека и не разликује коме се може поверити, а коме не.“¹⁵³

Мирослав Спалајковић као конзул у Приштини.

Током пролећа Спалајковић је извештавао о немирима у Пећком санџаку и тврдио да неће бити смиревања док се не смени косовски валија Шакир-паша, који стално повлађује Албанцима и пушта „најгоре зликовце из затвора“. У мају је јавио да албански покрет „узима све више маха“, а затим је почео да губи сталоженост. Председнику владе је писао да у Пећком санџаку, уколико се нешто хитно не уради, неће „ниједан Србин жив остати“. Пашић је одмах предузео дипломатске кораке у Цариграду и Петрограду; а Спалајковићу је наложио да делује код руског и аустроугарског конзула у Митровици. Заузимање отправника послера у Цариграду, коме је и Спалајковић непосредно телеграфисао, уродило је плодом, јер је руски амбасадор Зиновјев са својим аустроугарским колегом издејствовао мере за

смиривање у Пећком санџаку.¹⁵⁴ Не дуго потом радикалску владу је заменила самосталска, после чега приштински конзул више није очекивао да ће из Београда добијати све што му срце зажели.¹⁵⁵

Озбиљна претња над косовским Србима надвила се почетком јуна. Чету предвођену Саватијем Милошевићем и Лазаром Кујунџићем, која се пребацивала у Македонију, опколили су и после тешке борбе уништили Албанци и турска војска у Великој Хочи. Спалајковић је схватио каква би опасност локалним Србима могла запретити од албанске крвне освете. Зато је турске власти убеђивао да не постоје докази о њиховом учешћу у сукобу; а осмислио је и трик с лажним телеграмима из Србије, ради стварања утиска да је Кујунџић, који је био из краја у коме је погинуо, тобоже жив. До одмазде није дошло, али су многи православци из Велике Хоче и Ораховца били принуђени да у страху напусте своје домове. Спалајковић је отада одсечно био против слања чета преко Косова и учешћа својих подређених у томе. Сматрао је да би, поред околног становништва, могао бити угрожен Конзулат, већ компромитован чињеницом да је Милошевић био његов службеник.¹⁵⁶

Према извештајима приштинског конзула, насиље над Србима се после тога знатно повећало, јер су Турци стрепели од нових упада и у Албанцима све више видели „најбољу заштиту против српских комита“. Спалајковић је писао министру Жујовићу да се сваког дана „деси по једно или два убиства“, док велике силе не обраћају „никакву пажњу“ на албанска разбојништва: „То ми је [...] потврдио и сам руски консул, г. Орлов, говорећи ми да он не престаје извештавати амбасаду у Цариграду о овд[ашњој] ситуацији, али амбасада ничим не показује да се о томе интересује. [...] А што се тиче аустријских консула и аустријске амбасаде, о њима не треба ни говорити.“ Стога је, на Орловљево сугестију, тражио да се барем руско, британско и француско јавно мњење обавештавају о положају Срба у Турској.¹⁵⁷

Најзад, Спалајковић је решио да оствари своју замисао о обиласку Метохије. Представивши по ко зна који пут стање Срба у Пећком санџаку као горуће, од Јовановића и Жујовића је добио одобрење за пут у Пећ и Дечане. Као сапутнике је требало да има

руског и аустроугарског конзула из Призрена, али ту су се умешале турске власти. Велики везир је саопштио руском и аустроугарском амбасадору да због нереда око Пећи не гарантује безбедност, па су они конзулима поручили да не крећу на пут. Симић је затражио од Жујовића да нареди Спалајковићу да одустане, а затим је то учинио и лично. Те две наредбе, међутим, нису затекле конзула у Приштини. Он је с мутесарифом уредио питање пратње која ће му бити додељена, али је убрзо био обавештен да је валија забранио пут. Мутесарифов савет да сачека мишљење Београда није удостојио писаног одговора, већ је поручио да остаје при ранијој одлуци. На своју руку и само са својом пратњом, Мирослав Спалајковић је 29. јуна пожурио на инацијски хаџилук.¹⁵⁸

Прошавши Дреницу, стигли су у манастир Девич, где су остали два дана, док су власти чиниле све да их зауставе. „На све представке турске“, јуначио се Спалајковић извештавајући потом о томе, „мој је одговор био непомирљив: жив или мртав идем у Пећ.“ Од Девича до Пећи српског конзула Албанци су пратили, „дочекивали и угошћавали“. За разлику од турских власти, тврдио је, од њих није имао сметње: „У Пећи ми је одмах изјављена добродошлица од стране најзнатнијих арнаутских бегова и достављено ми је [...] да могу седети у Пећи колико хоћу и кретати се по нахији куда хоћу.“¹⁵⁹ „Улазак у Пећ нећу скоро заборавити“, писао је Ракић. „Најпре кроз турски крај и чаршију пуну натмурених Арнаута, кроз једну језовиту и злослутну тишину, па онда кроз српски крај, пун народа, нарочито деце и жена које вичу: 'добро дошли', бацају цвеће на нас и плачу.“ Пећки мутесариф је одбио да прими Спалајковића, а грађани нису смели да га посећују и поздрављају. Полиција је растеривала све који су, упркос неписаној забрани, желели да уђу у Пећку патријаршију, где се уконачио. Конзул и његова пратња, према Ракићу, изгледали су „као хапсеници или кужни људи који-ма нико приступити не сме“: „Али Турци нису могли спречити да се, при проласку нашем, 'случајно' нађу на улици виђенији наши људи и да се ми са њима, на сред чаршије пуне Турака и Арнаута, грлимо и љубимо са сузама у оку, али и са запетим револверима у џепу.“ Добивши напокон у руке наредбу из Београда да прекине

пут, Спалајковић је, после дуге расправе с мутесарифовим изаслаником, одустао од одласка у Дечане и преко Митровице се вратио у Приштину.¹⁶⁰

Тада је српског конзула ошамарио „најцрњи, најгнуснији и најсвирепији момент“ турског држања према његовој авантури. Спалајковић је на пут повео бившег учитеља Бојка Мирковића из околине Пећи, свог обавештајног агента који је уживао и Цамбаурово поверење. Очигледно знајући нешто о Мирковићевом непросветном раду, пећки мутесариф је одмах по доласку незваних гостију послао официра да га приведе ради испитивања. Пошто је он био турски поданик, конзул је попустио, добивши официрску реч да ће приведени до вечере бити враћен у манастир. Када је сазнао да је мутесариф, упркос томе, наредио да се стражарно спроведе у своје село, Спалајковић је протествовао, али узалуд. На путу је сазнао да је Мирковић мртав. Према званичној верзији, убили су га албански одметници, ранивши једног од заштија (жандарма) који су га спроводили. Али српски конзул је био убеђен да су то учинили његови пратиоци. „А при повратку из Пећи до Митровице,“ писао је гневно у Београд, „пратили су ме шест заштија – или боље речено шест башибозука преобучених у заштијско одело – на које сам морао, са својом осталом свитом, мотрити да нас не побију, као што су убили Бојка Мирковића – по наредби саме турске власти.“¹⁶¹

У Цариграду су били разљућени Спалајковићевим поступцима. Симићу су у Министарству иностраних послова саопштили да одбијају одговорност за све што би српског конзула задесило на путу „по узбуњеним крајевима“. Велики везир је рекао црногорском отпраннику послова да ће спречавати нападе побуњеника на црногорску границу, али да је за све крив „лудак“ који „иде у Пећ и Дечане да прави пропаганду“. Матановић је одговорио да не види везу између те две ствари и затим обавестио Симића, који је Жујовићу телеграфисао да обојица страхују да се Спалајковићу „не деси каква несрећа“ на „његовом непромишљеном путу“.¹⁶²

Вративши се у Приштину, Спалајковић је пред Жујовићем правдао своје поступке и тврдио да „достојанство Србије“ захтева да се код Порте покрене питање сатисфакције за увреде и шикани-

упитао за ситуацију у Србији. Када је чуо да је веома озбиљна, рекао је: „Ми ћемо вам помоћи да се побољша“.⁴⁷²

Мада је Сапари у међувремену покушао да га увери да стање није тако црно, Спалајковић је могао само да се учврсти у свом мишљењу када је 24. јула ујутру из Београда примио телеграм о уручењу ултиматума.⁴⁷³ Одмах је замолио за разговор са Сазоновом, али је до њега дошло тек увече. Руски министар иностраних послова најпре је разговарао с аустроугарским амбасадором, коме је изразио своје огорчење, ручао са француским и британским амбасадором и присуствовао седници владе. Она је решила да се Србији саветује да, не прихватајући борбу, повлачи војску и своју судбину повери великим силама, а да се од цара затражи пристанак на делимичну мобилизацију у случају потребе.⁴⁷⁴

„Топло и сунчан дан, у коме је све одисало животном радошћу“, сећаће се Спалајковић како је носио текст ултиматума ка Певческом мосту, „док је папир, који сам нервозно стискао у руци, наговештавао да ће ускоро наступити владавина смрти.“ Грч је ускоро попустио, јер је Сазонов рекао да у ултиматуму постоје неприхватљиви захтеви и да се на руску помоћ може рачунати, али да коначну одлуку о њеном облику треба да донесу цар и Француска. Споменувши да је о томе већ телеграфисао Штрاندману, предложио је да Србија, уколико није у стању да се успешно брани, повуче трупе у унутрашњост и апелује на велике силе. Спалајковић је одговорио да би савет био практичан када би Аустро-Угарска упала само у пограничне крајеве, али да се не може допустити разарање читаве државе. Рат, веровао је, може спречити једино претња Русије да ће извршити општу мобилизацију ако спор не буде предат великим силама „на расправу“. Одлазећи, набасао је на немачког амбасадора, кога је упитао како да се изађе из настале ситуације. Када му је Пурталес рекао да се то питање тиче само Беча и Београда, Спалајковић га је упозорио да ће се брзо уверити у супротно.⁴⁷⁵

После тога, пренео је Сазоновљеве савете, који су, мада су их Руси сматрали крајње умереним, ипак полазили од премисе да Србија не треба да прихвати све тачке ултиматума.⁴⁷⁶ Спалајковић се није усудио да извлачи експлицитне закључке, али је Пашићу писао да у

Петрограду владају велико огорчење и „опште мишљење да Србија не може примити захтеве Аустро-Угарске“: „Министарски савет решио приступити енергичним мерама па и мобилизацији. Очекује се царева санкција. Сад ће се објавити званичан комунике, којим Русија узима у заштиту Србију.“⁴⁷⁷

Заиста, ујутру 25. јула званичне новине су објавиле саопштење да Влада „будно прати развој српско-аустријског сукоба, према коме Русија не може остати равнодушна“.⁴⁷⁸ Спалајковић је после подне известио да руска влада заседа у царевом присуству, док „официри и војска манифестују највећу ратоборност“. Увече је телеграфисао да је, након што је цар „својом одлучношћу изненадио све“, донета одлука да се иде „до краја у заштити Србије“. После поноћи је јавио да је нетачна вест о прихватању свих захтева ултиматума произвела поразан утисак у руској јавности, а да је затим стварни одговор изазвао општи занос и исказивање симпатија пред Посланством: „Предузете су све војне мере.“⁴⁷⁹

Сутрадан је оптимизам Мирослава Спалајковића био у пуном замаху, пошто је осећао да је кавуровски моменат за акцију близу: „Званично вам достављам да ће руска војска прећи границу онога часа, чим Аустро-Угарска нападне Србију [...]. Са бугарске границе повући све трупе, јер нам гарантована потпуна сигурност на тој страни. Овде нестрпљиво очекују почетак рата. Садашњи моменат јединствен, [...] указује нам се сјајна прилика искористити мудро догађај и остварити потпуно уједињење Срба. Стога је желети, да нас Аустро-Угарска нападне. У случају томе напред у име Бога!“ Извештавајући да ће слање оружја и муниције у Србију одмах почети и да Николај II верује да ће се „Срби борити као лавови“, Спалајковић је тврдио да ће руска војска бити спремна за офанзиву против Аустро-Угарске, а да је и против Немачке (уколико би, уместо да учествује у њеној деоби, ушла у рат) осигурана победа француско-руског оружја. Ипак, у јавности је био уздржанији. Када се маса окупила пред српским посланством, појавио се на прозору и, дочекан овацијама, одржао говор; али га је затворио после узвика: „Доле Аустрија“.⁴⁸⁰

Телеграми из Петрограда су јачали самопоуздање у Србији. Пашић је о њима обавештавао владу, а Спалајковићу је телегра-

фисао да је дух народа јако порастао након што је чуо да га Русија неће напустити. Када је 27. јула показао невољност да моли за британско посредовање, Штрандман је закључио да српска влада, под утиском Спалајковићевих телеграма, не жели „да се тежиште питања пренесе из Петрограда“.⁴⁸¹ Спалајковићеве оптимистичке депеше наставиле су да пристижу. Сметнувши с ума да је сличне призоре већ гледао у Софији, али да солидарност два словенска народа није имала срећан епилог, описивао је „непрекидне импозантне демонстрације“ на улицама и пред српским посланством: „Одушевљење и ратоборност достигли врхунац.“⁴⁸²

Спалајковић је 28. јула телеграфисао Пашићу да се Сазонов узда у посредовање Лондона и похваљује га што је у попустљивости ишао „до крајњих граница“, јер сукоб ваља избећи како би се Србија оснажила и сачекала „повољан тренутак“. Тек што је то послао у Ниш, где се српска влада преместила ишчекујући напад са севера, Спалајковићу је стигао Пашићев телеграм о аустроугарској објави рата. Он је сместа обавестио Сазонова о том „жалосном акту“ и изразио наду да ће га „цивилизовани свет“ осудити, а Русија, као „заштитница Србије“, строго казнити. Када је јавио Пашићу да у Петрограду влада усхићење није претеривао, јер је на вест о објави рата дошло до масовних манифестација. Хиљаде су се, кличући Србији и Француској, слиле пред српско посланство, где се на балкону појавио посланик и одржао кратак говор.⁴⁸³

Следећег дана Спалајковић је известио да ће, уколико „Аустро-Угарска отпочне озбиљно непријатељства према Србији“, Русија одмах објавити не само мобилизацију него и рат: „Руска влада у свом држању не попушта. Изгледи на побољшање ситуације све већи после изјаве и уверавања које Немачка даје овде.“ Али увече му је мирно решење изгледало мање вероватно. Певчески мост је обавестио о бомбардовању Београда, а Пашића да се руска влада одлучила за рат, док ће с Немачком преговарати „само да прикрије своје намере и добије у времену“ за мобилизацију и концентрацију војске: „Тај план ће се још сигурније извести, ако се Аустро-Угарска задовољи заузети Београд и неколико пограничних тачака. Дакле, коцка је бачена. Молим вас држати се добро и не клонути духом.“⁴⁸⁴

Коцка је уистину била бачена 30. јула и Спалајковић је телеграфисао о царевом указу о делимичној мобилизацији, иза које стоји општа, „али тајна, да не би Немачка пре времена напала Русију“. У наредном телеграму поновио је да се руска влада „решила за рат, па био он локализован или не, и више повратка нема“. Локализацију сукоба између Русије и Србије против Аустро-Угарске сматрао је могућом, пошто је сазнао да се кајзер дописује са царем и да Немачка тобоже не жели рат. Српског посланика додатно је охрабрио председник Думе Родзјанко, који му је рекао да је ратно одушевење руског народа чак веће него 1876. године.⁴⁸⁵

Родзјанко је 1. августа, на челу думске делегације, посетио Спалајковића и саопштио му, својим громовитим гласом, да ће Русија пристати на мир „само када буде победила Немце“. Након што је војном изасланику Лонткијевићу било речено да је наређена општа мобилизација и да Србија треба да привуче што више непријатељских снага, Спалајковић је у Ниш послао процену да је Русија „решена уредити овом приликом цело словенско питање“: „Апсурдни напори Немачке локализовати рат између Србије и Аустро-Угарске пропали [су] одавно; успех програма енглеског локализовати рат између Србије, Аустрије и Русије постаје све вероватнији [...]. Највиши представници руске војске моле вас држати се јуначки и прежалити рушење Београда, које ће нам стоструко накнадити се.“⁴⁸⁶ Међутим, Спалајковићеве наде да ће Лондон задржати Берлин биле су неосноване и увече тог кобног дана Певечески мост га је обавестио да је Немачка објавила рат Русији. „Овде влада потпуно спокојство и самопоуздање“, телеграфисао је Пашићу.⁴⁸⁷

Два дана касније Спалајковић је известио да је држање Србије произвело одличан утисак и да су пред Посланством одржане „огромне манифестације“, приликом којих је Родзјанко одржао говор.⁴⁸⁸ О сјајно спроведеној мобилизацији руске војске телеграфисао је 4. августа: „Руска влада има са свих страна врло добре вести.“ Тим добрим вестима, попут немачке објаве рата Француској и могућности грчко-турског споразума, придружила се британска објава рата Немачкој која је, према Спалајковићу, изазвала „неописано одушевење“ код Руса.⁴⁸⁹ Патриотски занос обележио је и свечану

седницу Думе 8. августа, на којој су биле прочитане поздравне депеше српске и црногорске скупштине, а њему приређене овације.⁴⁹⁰

До краја месеца увелико су се водиле ратне операције на Источном фронту. „На Карпатима, руски и аустријски пукови већ су се хватали у коштак; два стара и моћна царства очајнички су се хрвала“, писаће Спалајковић много година потом. „Смрт је на све стране распостирала своју неумитну власт... Јадни људи! Ко је у тим суровим данима мислио још на њих, на јаке њихових породица, на вапаје њихових душа!“⁴⁹¹ У тим суровим данима и он је изнад свега мислио на победу. Пашићу је телеграфисао да, док у Бечу и Берлину влада паника, „руска војска наступа на свим линијама“. Похитао је да Генералштабу честита „велику руску победу у Прусској“, а када је Лавов пао, тврдио је да је коначни успех „у пола већ осигуран“.⁴⁹² У ствари, половична је била тачност његових брзоплетих депеша, пошто се руска офанзива у Источној Прусској завршила потпуном катастрофом.⁴⁹³

Разгледница с њоруком Мирослава Спалајковића руским војницима.

Почетком септембра Спалајковић је пренео поруку главнокомандујућег, великог кнеза Николаја Николајевича, да Србија „треба да пређе што пре у офанзиву“. Када је упад у Срем пропао, „врло дискретно“ је учинио алузију на штетно пожуривање и замолио

У Кијеву је, наиме, било седиште Украјинске народне републике. Тамо је Спалајковић упутио секретара посланства Димитријевића како би се повезао са Централном радом, коју је хвалио зато што скреће револуцију „са социјалистичког на националан правац“. Нагласивши да је српски посланик вољан да се заложује за Украјинце код савезника, Димитријевић је предао његово лично писмо министру иностраних послова, који је изјавио да Украјина и Србија треба солидарно да решавају национално питање у Аустро-Угарској. Предлажући да Југословенски одбор пошаље поздравни манифест Украјини, Спалајковић је Пашићу сугерисао да би Србија могла признати њену независност ако прекине преговоре о сепаратном миру. Али како Украјинци то нису учинили, охладио се према њима. Почетком фебруара, уочи потписивања мира између Украјине и Централних сила, тврдио је да Србија до даљег у Кијеву треба да има искључиво неформалног представника.⁶⁶¹

Када су бољшевици ухапсили румунског посланика Дијамандија као таоца, Спалајковић је то објаснио осветом због мера румунске владе против руских војника, „који тероришу румунско становништво“. На састанку дипломатског кора 14. јануара 1918. године, који је сазвао доајен, амерички амбасадор Дејвид Френсис, једнодушно је било решено да сви шефови дипломатских мисија посете председника владе Лењина како би протестовали против нечувеног кршења дипломатског имунитета и захтевали неодложно ослобађање свог колеге. Пошто је посета била одобрена, отишли су у Смољни институт. Белгијски посланик Дестре ће сећати да му је, док су пролазили прљавим ходницима те некада аристократске зграде, узрујани Спалајковић рекао: „Какав неред и какав смрад! Није ли то права слика овдашњих душа?“ Дипломате су дочекали Лењин и помоћник комесара за иностране послове Залкинд. Френсис је изнео заједнички захтев, а затим се Нуланс супротставио Лењиновој и Залкиндовој намери да расправљају о руско-румунском спору. Његово гледиште покушали су да подрже Френсис и Дестре.⁶⁶²

„Тада је српски посланик г. Спалајковић, који се још од почетка пријема с муком савладавао, нагло устао и, упирући кажицрстом, окренут према Лењину на мање од метар од лица, ’олакшао душу’

жестоко жигошући издају бољшевика“, писаће Нуланс. „Ви сте бандити, викао је на врхунцу гнева; срамотите словенски род и ја вам пљујем у лице!’ Док сам ја устајао да умирим г. Спалајковића, Лењин га је нетремице гледао својим косим очима, са истим непромењеним осмехом с којим нас је дочекао, док ми је Залкинд говорио [...]: ’Пустите, пустите, господине амбасадоре, ми више волимо то грубо изражавање од дипломатског говора.’ Испад није имао других последица.“⁶⁶³ Лењин није био лоше воље после те архинеобичне аудијенције. Један пробољшевички расположени члан француске војне мисије забележио је да се подсмевао муњевитој интервенцији дипломата ради одбране својих привилегија: „Није очекивао тај свечани новогодишњи пријем и каже ми, смешећи се, да је и даље сав дирнут што је одједном видео толико финог света.“⁶⁶⁴ Већ сутрадан Дијаманди је био пуштен из Петропавловске тврђаве.⁶⁶⁵

Све то је пало у сенку отварања Уставотворне скупштине, у којој су већину имали умерени социјалисти-револуционари (есери). Спалајковић је дан уочи конституисања телеграфисао да ће део гарнизона и многи радници учествовати „на антибољшевичкој демонстрацији“, а да бољшевици доводе одане морнаре из Кроншта-та.⁶⁶⁶ У близини српског посланства биле су постављене барикаде и страже да зауставе демонстранте који су 18. јануара организовано кренули ка Таврическом дворцу. Мада је маса била ненаоружана, Црвена гарда ју је растурила грубом силом, па чак и палбом.⁶⁶⁷ Спалајковић је известио да се конфискују новине које „протестују против проливане крви“, али и признао да је у Петрограду „већина гарнизона и радника за бољшевице“. О заседању Скупштине јавио је да је било бурно и да је за председника изабран противбољшевички кандидат. Већ сутрадан се испоставило да је прво заседање уједно и последње, јер је био објављен совјетски декрет о распуштању Уставотворне скупштине.⁶⁶⁸

Петроградски представници Антанте нису ни покушали да јој помогну, пре свега зато што су се и есери изјашњавали за мир. Када је Френсис предложио да присуствују заседању, остали су били против, уз неубедљиво образложење да нису позвани. После растеривања несуђеног парламента огорчени Дијаманди је дипломатском кору

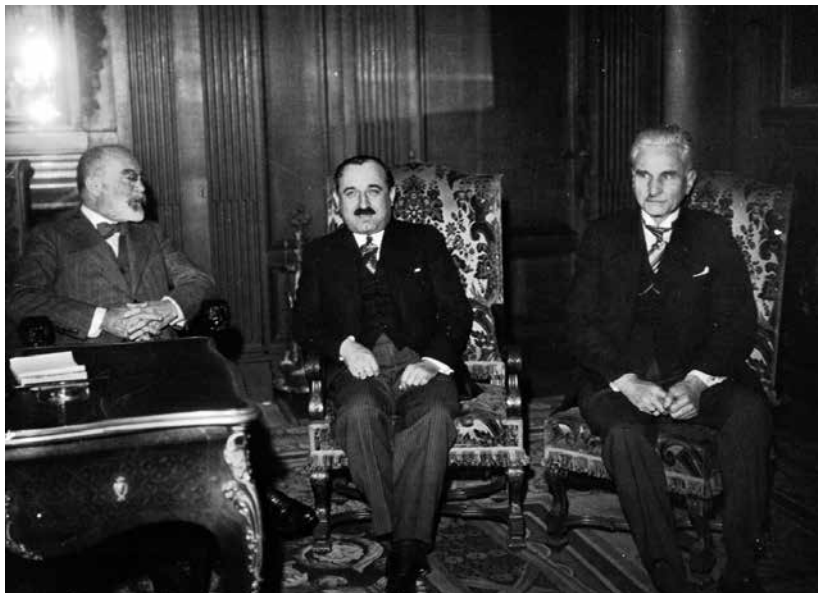
предложио да напусте Петроград. Предлог је био једногласно одбијен, а Спалајковић је тврдио да је „то требало учинити пре два месеца“: „Сад има изгледа да ће безизлазан [...] положај натерати бољшевице да раскину са Немцима и приђу савезницима, а ми ћемо увек напустити Петроград, ако треба.“⁶⁶⁹

Српски посланик је следио тактику великих савезника коју му је изложио француски амбасадор. Савезници треба, тврдио је Нуланс, да одуговлаче до победе на Западном фронту и да, не искључујући могућност сарадње с бољшевицима, „помажу све здраве делове, који ће им касније послужити [...] при васпостављању Русије“. У ствари, здрави делови се нису показали имуним на бољшевизам, па су Нулансу и Спалајковићу, који су бар имали срећу да их не опљачкају на улици као њиховог италијанског и холандског колегу, стигле вести да у Украјини и на Дону бољшевици „узимају маха“. Ипак, Спалајковић је с правом веровао да је тај успех „релативан“ и да се „не може ни издалека сматрати, да је грађански рат свршен“.⁶⁷⁰

Најгоре је било то што је друге седмице фебруара „из поузданог извора“ чуо да ће бољшевичка делегација потписати мир с Немцима.⁶⁷¹ Међутим, Троцки је управо тада приредио театрални удар: прекидајући преговоре, изјавио је да Русија иступа из рата, али неће потписати империјалистички мир.⁶⁷² Пријатно затеченом Спалајковићу се учинило да су Немци „унижени и доведени у тежак положај“, пошто би их бољшевици могли спречити да се домогну украјинског жита. Ускоро је схватио да совјетска власт не може тек тако окренути леђа Централним силама када, на фронтима који „фактички не постоје“, преостали војници „пристају на мир по сваку цену“. „Један пријатељ“ му је рекао да се Троцки нада савезничкој помоћи, али је то била слаба утеха, пошто је знао да Немци могу за две недеље ући у руску престоницу, где их многи прижељкују како би се повратио ред. Када је наступање стварно почело, јавио је да руске трупе одступају у неред, немачка војска напредује скоро без испаљеног метка, петроградски совјет подиже споменик Карлу Марксу, а просвећени Руси „називају свој народ изродом“.⁶⁷³

Спалајковић је 27. фебруара обавестио Пашића да, иако су бољшевици пристали на њихове услове, Немци настављају насту-

новинарима загрлио и похвалио као пламеног борца „за правду и истину“. А када је француски министар иностраних послова крајем месеца допутовао у Београд, Спалајковић је већ био тамо, по свој прилици како би се заузео за његове међународне комбинације.⁹⁶²

Луј Барџу, Бољуб Јевтић и Мирослав Спалајковић.

Недуго потом Спалајковић је ушао у расправу с Венизелосом, који се, као вођа опозиције, супротставио пола године раније склопљеном Балканском пакту. Српски дипломата је тврдио да је Пакт побољшао војни положај Грчке, али га је Венизелос уверавао да она у рату не би користила „балканским пријатељима, а себе би изложила недогледним страдањима“. „На моју примедбу да то исто вреди и за свакога од нас понаособ, он ми је одговорио, да је положај Југославије сасвим други“, известио је Спалајковић Јевтића и краља. „Ја сам уверен, рекао ми је г. Венизелос, да бисте ви већ данас тукли Талијане [...]. Као стари пријатељ, нисам му крио [...] да [...] је он при крају своје политичке каријере изазвао код многих утисак да његова спољна политика није израз опрезности него дефетизма.“⁹⁶³

Венизелос је пред Спалајковићем преувеличавао снагу југословенске војске, а он је то исто, само с нешто више уобразиље него лукавости, учинио у писму које је крајем јула упутио Думергу. Настављајући да инсистира на помоћи у наоружању коју је тражио већ годину дана, тврдио је да би, у случају рата, Југославија могла да мобилише 2.300.000 војника и преузме улогу Русије из 1914. године. Притом је изразио своју разочараност због чињенице да коначна одлука о испорукама војног материјала још није донета: „Јасно је да ће се, шта год се десило, југословенски војници борити, као српски војници 1914, и празних руку, али тада ће стотине хиљада живота бити узалудно жртвоване“.⁹⁶⁴

Припремајући прву званичну посету југословенског владара Француској, Спалајковић је средином септембра допутовао у Београд. Тамо је пред краљем поново заступао Бартуове идеје, чак и о потреби француско-совјетске сарадње, због чега је чехословачки посланик Шеба сматрао да је код њега дошло до радикалне промене. Вративши се у Париз, Спалајковић је, без конкретних детаља, упозорио Ке д’Орсеј да је могућ атентат на краља Александра и проследио листу емиграната чије се субверзивне делатности треба највише бојати. На њој су били Прибићевић и Влатко Радић, син убијеног хрватског вође.⁹⁶⁵

Уочи краљевог доласка, *Le Figaro* је хвалио Спалајковића као поборника француско-српског пријатељства: „Ако су наши званичници ценили лојалност његовог карактера и искреност његових франкофилских осећаја, књижевне кругове завеле су његова култура и речитост којој није непозната ниједна нијанса нашег језика.“⁹⁶⁶ Публициста Госпаревић је за новине југословенске колоније уносио „неустрашива сведока из Фридриховог процеса, искреног и реалног националисту и етичара који је упропаститељима Словенске Мађушке рекао истину у лице“. Саму појаву југословенског посланика, писао је, „француска публика поздравља овацијам“: „Данас је на ручку код Претседника Републике, сутра је са члановима Југословенске Колоније и нашим исељеницима; час је на Сорбони [...], а час је на банкету ‘Poilus d’Orient’ (Источних бораца); једном се види на естради десни-

чарске Родољубиве Лиге која прославља Зрињског и Франкопана, а други пут у мистериозним просторијама Фармасонске ложе којој излаже своје погледе“.⁹⁶⁷

Краљ Александар није ни стигао до Париза, јер је у марсејској луци био убијен у атентату који су организовале усташе. С њим је погинуо и Барту, који је југословенском посланику, када га је замолио за веће мере предострожности, одговорио да француски народ треба да види свог пријатеља.⁹⁶⁸ Јевтић и Спалајковић су били уз краља док је издисао у згради префектуре и о његовој смрти одмах су телефоном обавестили председника владе Узуновића. У Београду је требало без потреса пренети власт на малолетног наследника и намесништво, а узбуђени Спалајковић се у том духу први обратио окупљеним Југословенима у Марсеју: „Краљ Александар је умро. Слава му! Живео Краљ Петар II!“ Ноћ у префектури била је бесана. Атмосферу следећег јутра описаће новинар Јосип Хорват: „Над маглом духанског дима плута висока појава Спалајковића [...]. Он шути. Има лијепу сиједу главу шумадинског сељака. Сад је као камењена.“⁹⁶⁹

Неколико дана после атентата Спалајковић је, уз краћи прекид због провале суза, једном француском новинару рекао да је преживео Јулску кризу и „трагичну одисеју“ српске војске, али да му све те муке изгледају лаке према последњем удару судбине: „Јадни мој краљ! [...] Журио је да сиђе... нервирао се због дужине протокола... био је нестрпљив [...] да стане на француско тло. [...] Ја сам био у трећем возилу. [...] Изненада, прасак. [...] Полусекунда. Потом серија кратких, испресецаних шкљоцања. Митраљез? Одједном, схватам: отварам врата и трчим према првом возилу. Збрка је велика: коњаници, агенти, цивили [...]. Пењем се у возило и, уз помоћ г. Јевтића, откопчавам краљев оковратник и тунику. Био је сам. Г. Барту и генерал Жорж већ су изашли. Повикао сам: 'Болница... лекари!' Краљ ме је погледао. Окренуо се према свом министру иностраних послова, који му је придржавао главу, и прошаптао три речи: 'Француска... Јујославија... сачувајте...' Потом му је навала крви испунила уста, изгубио је свест.“⁹⁷⁰ „Ја се сјећам да је Мирослав причао да кад се је руковао с Краљем кад је Он ступио на

пристаниште да је Краљ имао поглед suppliant*, као да га је молио за заштиту“, записаће много година потом Драгица Спалајковић, „[...] Мирослав је [...] потрчао ка Краљевом аутом[обиду]. Придржао је Краљ[еву] главу и у том моменту из Краљевих уста шикнуо је млаз крви и све је било готово.“⁹⁷¹

Спалајковић је остао у Марсеју како би испратио ковчег с краљевим телом у Југославију. Париске новине су описале његов прилазак председнику републике приликом те церемоније: „Не могавши да изговори ни реч, стари дипломата, чију је приврженост и лојалност Француска толико пута осетила, клања се пред шефом државе. Дубоко ганут, г. Албер Лебрен у тишини прилази г. Спалајковићу и осећајно га грли. Један за другим, гг. Ерио и Тараје притискају на груди несрећног дипломату који, јецајима детета, оплакује свог владара.“ Пре него што је отпутовао у Југославију, посланик је накратко дошао у Париз, где је једанаестогодишњег краља Петра II, који је преноћио у његовом стану, „свечаним мада тужним гласом“ подсетио да га „чекају велики задаци у будућности“.⁹⁷²

Неспособност Француза да сачувају живот краља Александра изазвала је незадовољство у Београду, где су колале гласине о опозиву Спалајковића, као ватреног присталице ослонца на њих. Упркос томе, Спалајковић је остао на свом положају. Вративши се с краљеве сахране у Париз, састао се с новим министром иностраних послова Пјером Лавалом, који му је рекао да ће Француска при споразумевању с Италијом водити рачуна о гледиштима Југославије. Лавал је италијанског амбасадора убеђивао да Спалајковић жели споразум Београда и Рима, али Пињати није поверовао у то, већ је известио да југословенско посланство, које „нештедимице субвенционише“ део француске штампе, шири тенденционе вести о одговорности Италијана за краљеубиство.⁹⁷³

Најзначајнији међу тројицом намесника био је кнез Павле Карађорђевић. Мирослав Спалајковић га је одавно познавао, а њихове добре односе учврстила су дела француских сликара која је набављао за кнежев музеј.⁹⁷⁴ Крајем октобра, посланик је писао намеснику да је

* преклињући (франц.)

Спалајковићева филозофска размишљања, којима је прожео свој покушај систематизовања Паскалових *Мисли* као апологије хришћанства, била су пре свега теолошке и метафизичке природе. Записана средином двадесетог, одисала су устајалим духом деветнаестог и старијих столећа, упркос лепоти стила и очуваној интелектуалној снази свог физички онемоћалог писца. Бранећи „паскаловски хероизам“ од „волтеровског прагматизма“ и истичући његову моралну надмоћ над ничеанским „паганизмом“, Спалајковић је осуђивао марксизам, који илузорно жели да оствари „царство љубави“ помоћу револуције и диктатуре. Марксово учење ће, пророковао је, на крају бити поражено, али то се неће догодити пре моралног преображаја човечанства у духу хришћанског милосрђа, чију „велику истину“ није разумео „економски либерализам деветнаестог века“. ¹¹⁰⁹ Као највећу духовну претњу за Европу видео је крајњи скептицизам материјалистичке филозофије – не само марксизма, већ и деветнаестовековног нихилизма и двадесетовековног егзистенцијализма, којима је заједничко „одбацивање Бога“: „Руски бољшевизам је, заправо, синтеза нихилистичке и марксистичке идеологије.“ ¹¹¹⁰

У епилогу есеја, Спалајковић је нагласио да је образован у Француској и „одгојен“ на делима њених књижевника и мислилаца: „Никада нисам жудео за богатствима, почастима, влашћу. [...] Париз сам морао да напустим 1937. и вратим се у своју земљу. Тамо сам преживео све ужасе последњег рата и године роштва. [...] На крају рата, као и многи други, морао сам да изаберем и изабрао сам. Ево ме опет у Француској и осећам неизрециву радост што могу изнова да уроним у француску мисао. [...] Ни за тренутак нисам могао допустити да је Француска престала да буде на челу цивилизације.“ ¹¹¹¹

У једној белешци из 1949. године, Спалајковић је тврдио да Европљани стрепе од обнове Немачке, која је била извор „катастрофа и патњи“: „Немачка је васкрсла, а Европа се још рађа. [...] Уколико постане јасно да Европа никада неће постојати као држава, дух Немачке ће се променити и њен национализам ће поново оживети [...]; а лекција другог светског рата неће имати више учинка од лекције првог.“ ¹¹¹² У Првом светском рату, мислио је, постојао је

само „злочин Вилхелма II“, док су у Другом светском рату постојали „немачки злочин који је овај пут извршио Хитлер“, али и „англо-амерички злочин који су извршили Черчил и Рузвелт“, „помажући Стаљину у успостављању диктатуре над светом“.¹¹¹³

У другим белешкама, некадашњи посланик у Паризу је пасивност према совјетском ширењу пребацио и Француској, као дужнику малих европских народа: „Пре рата ми смо водили њену политику, пуни поверења да Француска [...] неће пропустити да изврши свој витални задатак да се брани и *eo ipso* брани нас. Али Француска је, и ми с њом, била жртва своје клонулости [...]. А да би ослободили Француску, Англоамериканци су морали да [...] Стаљину продају Југославију са свим другим земљама Источне Европе.“ У складу с тим, за дефетизам је прогласио идеју о неутралности Западне Европе, чије се државе не могу „одрећи америчког протектората“. Уједињене нације, додао је, не смеју бити равнодушне према паћеницима у концентрационим логорима и затворима и задржати се на говорима, „под чијом тежином је на крају пропало Друштво народа“, већ треба да шаљу истражне комисије, макар се оне сударале с одбијањем појединих влада.¹¹¹⁴

Премда је постао бранилац западних демократија које је у ратним годинама нападао, Спалајковић је сачувао неке од својих реакционарних премиса. Стога је и даље (хвалећи ипак Ајнштајна, јер је, у декартовском духу чисте дедукције, поставио теорију релативности¹¹¹⁵) тврдио да су теорија еволуције и „модерна наука“ допринеле снижавању људског достојанства. Криза „европске савести“, писао је Спалајковић, почела је с француском критичком мишљу осамнаестог века, која се, окрећући се од Бога и цркве, „сама уништава у својим парадоксима“. Француска револуција је, по њему, имала оправдане политичке узроке, али су се њене идеје изобличиле под утицајем рађајућег социјализма, који су доцније преплавили „ирационални елементи“ немачког материјализма: „Руска револуција 1917. била је само једна пародија француске револуције. [...] Црвени талас се прелио и на друге европске земље, које су имале старију и дубљу цивилизацију, али се разбио о чврст став становништва“. У Италији и Немачкој се, сматрао је,

реакција против тоталитарног режима „азијатског типа“ завршила тоталитарним режимима „европске форме“; али су, због грешака двојице „антимарксистичких диктатора“, западне силе морале да за савезника узму „марксистичког“: „Сада [...] Енглези и, пре свега, Американци треба да [...] у читавом свету успоставе јединствени режим политичке и економске демократије“.¹¹¹⁶

Под тим режимом Спалајковић је подразумевао хришћански социјализам, тврдећи да истинска демократија, коју – наизглед парадоксално – чине и чврста власт и слободни грађани, „не може бити заснована ни на економском либерализму ни на марксистичком комунизму“: „Демократија се састоји у томе да помири поредак са слободом; а да притом поредак не буде принуђа нити слобода разузданост.“¹¹¹⁷ Спалајковићева нова идеологија, инспирисана демохришћанским идејама Бидоовог Народног републиканског покрета, вероватно је настала из потребе да се врати свом пред-ратном конзервативизму, прилагођавајући га новим условима и сублимишући у њему своје ратне, квазифашистичке ставове.

У својој емигрантској усамљености Мирослав Спалајковић је пажљиво читао *Издају интелектуалаца* Жилијена Бенде и размишљао над њом. Међутим, иако је осуђивао веровање да државници смеју да у име „виших интереса нације“ чине „најнечасније ствари“, није му пало на памет да би се једна од главних критика књиге могла односити на њега самог. Уместо да се запита да ли му је национализам, као несавладива политичка страст, од ране младости мутио погледе и да ли се опсесивни антикомунизам затим спустио на њих попут старачке катаракте, до краја је остао убеђен у исправност својих поступака, не покушавајући да објасни недоследности у њима, нити да на сопственом животу испита своју мисао о „кобном али правичном мешању Немезе у људске послове“. „Ја сам међу онима који су све ризиковали да би се борили за идеал српског народа“, записао је. „И нисам само све ризиковао, већ сам све и изгубио, сем своје савести.“¹¹¹⁸

Губици су му се морали чинити нешто мањим када је у августу 1950. године загрио старију ћерку Војку и унуку Гордану, којима је најзад било дозвољено да напусте Југославију. Спалајковићева

ћерка је крајем новембра у Паризу срела кнеза Павла, који је изразио жељу да види њеног оца. Стари монархиста је послао супругу с поруком да се „његови осјећаји нису ни у чему промјенили“. Она је пред дирнутим кнезом извинила мужа рекавши да су му ноге ослабиле, а да највише „пати морално“. У дневнику је записала да није био одушевљен намером бившег намесника да га посети: „Видим да би га ваљда узбудило да оживе све успомене [...]. А можда да није желио да у разговору са Кнезом П[авлом] дође у преписку [...]. Мир[ослав] је ово последње вријеме постао замишљен, нерасположен и сјетан, врло мало говори и увијек: 'Je veux me reposer'* . Закључујем да његов ум стално размишља, али никоме ни о чему не говори, и да је уморан од живота.“¹¹¹⁹

Касније ће Драгица Спалајковић писати да је душа њеног супруга патила, „а од тога и тјело његово и физичка снага страдали су постепено и свакодневно“. „Једнога дана“, сећаће се, „сједи Мир[ослав] у фотељи замишљен, а ја му приђох и упитих га: 'Шта је, што си се замислио?' А он: 'Мислим о смрти, како ћу ја тај пут прећи.' [...] Ућутао је и сагао главу. Мени је било тако болно да га видим скрушеног, осјетила сам [...] да га то мучи и забрињава.“ Други пут га је, док су посматрали „сиво небо“ над оближњом шумом, упитала да ли васиона „иде у недоглед“: „Он ми одговори благо ме гледајући, мало погурен и климајући главом: 'То нико не зна. Паскал је казао: *l'immensité de ces espaces m'effraie* **.' И ућута, али у његовом погледу сам видила и протумачила да размишља о нечему.“¹¹²⁰

Мирослава Спалајковића је 18. јануара 1951. године висока температура оборила у постељу. Мада му је лекар преписао антибиотике, пнеумонија је пошла нагоре. Драгица Спалајковић је у дневнику записала да њен муж врло мало једе и да га је кашаљ изнурио: „Он, који је био као орао, какав је слаб, тешко му је и да се окрене, душа ме боли.“ Привремени пад температуре донео је варљиву наду, али је 4. фебруара, у десет часова ујутру, све било готово.¹¹²¹

Четири дана касније, опелу у руској цркви у Паризу присуствовали су изасланик председника парламента Ериоа, син маршала Франше

* Хоћу да се одмарам. (франц.)

** Неизмерност тих простора ме ужасава. (франц.)

д'Еперea и представници више француских удружења. Цркву су испунили српски и руски емигранти, међу којима Драгиша Цветковић, Младен Жујовић и кнез Гаврил Константинович Романов.¹¹²² „Чинодејствовао је Митрополит Владимир са шест свештеника, била је врло лијепа и свечана служба“, забележила је Драгица Спалајковић. „Хор је одговарао како само словенски гласови то могу, душа човјеку плаче. [...] Кад је ковчег изношен из руске цркве, постројена чета француских војника, уз тутњаву добоша, одала му је почаст поздравом заставе, а њихова војна музика засвирала је *marche funèbre**. [...] Помислих у себи, Французи му одају почаст, коју му његова отаџбина не могаше дати. Радио си неуморно за своју земљу, а да ти буде суђено да умреш у избјеглиштву. Ситна киша стално пада.“¹¹²³

Ковчег са Спалајковићевим телом однет је на Сент Женевјев де Буа, тихо православно гробље, свега двадесетак километара удаљено од вреве града у коме је проживео младост. Тело је спуштено у земљу, где су се већ налазиле кости многих његових познаника, чији је усуд био да, не из простране Русије, већ из емигрантске скучености прелазе у бесконачност, у непостојање, у којима су се, у истом трену, изгубили и сломљени старац и високи, нестрпљиви младић интелегентних зелених очију, *Chevalier de la Lune*, Витез од Месеца, Мирослав Спалајковић.

* посмртни марш (франц.)

Састављено комађе (1951–1869)

„За судбину једног државника није свеједно, да ли ће се родити четврт века раније или доцније и да ли ће живети десет година више или мање“, написао је Мирослав Спалајковић размишљајући над животним путем Николе Пашића. Испоставило се да се други део те мисли много више односио на њега самог. Да је умро фебруара 1941. године, Спалајковићева државничка судбина би више припадала пиједесталу са кога Пашићев споменик посматра један од главних београдских тргова него забору. Како би изгледале судбине Спалајковићевих покровитеља и сарадника да су имали личну срећу и историјску несрећу да живе четврт века или барем десет година више? Првог одговора на то питање не може бити, али се оно свеједно намеће.

Дуговечност Мирослава Спалајковића довела је до изражаја слабе стране његове личности. Мало је ко од људи који су га изблиза познавали оспоравао његову снажну интелигенцију, говорничку вештину и образованост, али су многи, чак и међу добронамернима, учавали мане, пре свих импулсивност, претерану страственост и, уопште, извесну неуравнотеженост. Спалајковићева неспособност да се одвоји од својих осећаја била је пробитачна српској и југословенској спољној политици када је требало градити срдачност у међународним односима. Његови недостаци били су очигледни Поенкареу, Бријану, Бертелоу и другим кормиларима Ке д'Орсеја, али је то била и његова искреност у тежњи да савез са Француском буде основа југословенске спољне политике. Његова запаљивост – сама по себи мана за дипломату – дала је важан допринос успеху преговора за стварање Балканског савеза и вероватно би било ко други на његовом месту слабије одиграо улогу. Констелација је била готово идеална, јер су на правим местима били и Миловановић, Хартвиг и Гешов. Она је омогућила да удружене балканске

државе накратко постану чинилац с којим велике силе морају озбиљно рачунати.

У хаосу руске револуције било је тешко заузети рационалан став и већини дипломата то није успело, али ни претходно Спалајковићево деловање у Русији, а нарочито беспотребна трвења са Сазоновом, није увек било рационално. Њега су живци издавали и у Приштини и Букурешту, па и током двобоја с Балпацом и грофом Форгачем, у чијим кључним тренуцима је ипак сачувао прибраност. Млади и средовечни Спалајковић је успевао да искористи своје способности захваљујући симбиози с јачим вољама. Највеће успехе постигао је сарађујући с умним шефом Миловановићем и одлучним протектором Хартвигом, док је Пашићева политичка вештина била довољна да макар ублажи његове мане. Краљ Александар је поседовао мало шта сем ауторитета, али је и то омогућавало да се, у повољним околностима, стара представа настави. Међутим, после краљеве смрти Спалајковић је остао сам. Свој омиљени комад покушао је да оживи с кнезом Павлом, а затим генералом Недићем у главној улози, али његова споредна није могла остати иста: уместо да буде вођен, више му је приличило да саветима води. А баш то Мирослав Спалајковић, сангвиник склон контемплацији, није знао да одигра како треба. Само таложење година не ствара од узаврелих младића хладнокрвне старце.

Та основна црта Спалајковићеве личности, међутим, не значи да је он као дипломата срљао у авантуре. Мада је Јован Јовановић Пижон писао да је Пашић био свестан да је Спалајковић „фантаст, час оптимиста, час мрачни песимиста“, стари државник му је у суштини веровао и зато га је постављао на најодговорније положаје и одржавао на њима. Спалајковићева улога у Јулској кризи 1914. године, која подсећа на магловиту улогу његовог француског колеге Мориса Палеолога, донекле оправдава то поверење. Осетивши расположење које влада не само на петроградским улицама, већ и у најважнијим канцеларијама, он је својој влади одушевљено, али тачно наговештавао да Русија неће допустити угрожавања независности Србије, чија војска може бити озбиљна претња Аустро-Угарској у случају општег рата. Да

се та решеност није осећала у ваздуху, мрачни песимиста би пре или касније проговорио из њега.

Животни пут Мирослава Спалајковића пресечен је, безмало по средини, догађајима који су деветнаестовековну Европу империја увели у револуционарне преображаје двадесетог века. Премда га Први светски рат, у чијој је дипломатској увертири учествовао, није изненадио, ток и последице рата није могао предвидети, јер је кавуровски моменат за акцију, као уопште сви историјски тренуци, био непоновљив. Па чак и када је увече 11. марта 1917. године одлазио у постељу, могло је изгледати да ће се, сем државних граница, све вратити на своје место. Ујутру је кроз прозор могао видети – мада то, разуме се, није одмах схватио – да јучерашњи свет више не постоји. Са историјске позорнице је нестало све оно што је оличавао Спалајковићев архинепријатељ гроф Форгац; а четврт века касније он сам је био одбачен таласима револуције који су, преко рушевина империја, стигли до Београда. Цинични осмех револуционарног догмате показао се надмоћним над јарошћу националисте коме је ретко успевала улога реал-политичара. Спалајковић је уточиште најпре нашао у престоници нестале империје чије је темеље некада поткопавао, а на крају надомак Париза, града у коме је као младић писао о начелу воље народа да одреди своју судбину у унутрашњим и спољним пословима. То начело доцније често није признавао туђим, па ни свом народу, а у преломним тренуцима за судбину Европе сасвим га је одбацио.

Француска ране Треће републике у којој се Спалајковић образовао била је унука Прве републике, али у њој револуција из 1789. године није била једнодушно прихваћена. Премда се са својим друговима реторски ставио под егиду Француске револуције, ни млади Србин није био начисто с тим да ли је она гениј или злодух велике нације којој се дивио. Уосталом, када је напустио Париз, то питање је постало посве споредно, јер га се револуција из претпрошлог века тицала само уколико су њене идеје помагале у разарању империја чије је постојање препречило смерове српских националиста. Није случајно Камило Кавур, као симбол синтезе старог режима и револуције у служби национализма, био узор Мирослава Спалајковића у годинама уочи Првог светског рата.

Усред тог рата, којим је био у потпуности обузет, пред српским дипломатом искрсао је двадесетовековни еквивалент Француске револуције. Иако почетак руске револуције није дочекао непријатељски, ускоро ју је, застрашен развојем догађаја, потпуно одбацио. У Архангелску је узео учешћа у контрареволуционарном рату – истина, уз звуке *Марсеље* и позивање на слободу, једнакост и братство читавог човечанства. Из тих искустава Спалајковић је настојао да извуче поуке. Јасније од већине савременика уочио је насилност и непоправљивост бољшевизма, као изопачења социјализма и демократије, али се држао површне премисе да је његов успон пресудно омогућила слабост керенштине, а не непоустљива глупост царизма или корниловштине. У страху од увоза комунизма из иностранства, није видео да га и у његовој отаџбини највише раширују тврдоглавост и репресивност краљевског режима, чији је био изразити представник.

Спалајковићева дипломатска служба у Паризу представљала је зенит његове каријере, али је врхунац његових стваралачких моћи истрошен доста раније. У новом добу он је, као многи из његове генерације, мислио у старим калушима, па је занемаривао масовне политичке феномене међуратне Европе и, на пример, поредио Мусолинија с Еренталом или царем Фердинандом. Иако у франкофилији можда и први, Спалајковић у њој очигледно није био изузетак међу српским политичарима. Изузетан је пре био његов пробритански став двадесетих година, због кога је чак био спреман да прихвати ризик рата. Веран својој запаљивости, успео је да га четрдесетих преобрази у англофобију, плитак одговор на дубока историјска питања у том, па и потоњим временима.

Национализам је, од почетка до краја Спалајковићевог политичког деловања, био његова главна покретачка снага. Његов политички лајтмотив, како је сам неретко понављао, било је ослобођење и уједињење свих Срба. Југославија му никада није била преблизу срца и у његовим речима из времена интегралног југословенства не треба видети много више од лепих и празних фраза. Ипак, Велика Србија о којој је маштао крајем деветнаестог века није истоветна с Великом Србијом коју је зидао у облацима током Другог светског

рата, јер се прва донекле поклапала с југословенском идејом, док ју је друга скроз порицала.

Такав национализам је Спалајковића учинио непомирљивим непријатељем наднационалне Аустро-Угарске и потом Комунистичке интернационале. Бес према бољшевицима због посредног угрожавања опстанка Србије развио се с временом у опсесивни антикомунизам. Од тога је био потребан само корак ка ступању у редове реакционарне деснице, која је у годинама Другог светског рата, суочена с привидно неизбежним избором између комунизма и фашизма, без пуно оклевања стајала на страну фашизма и постајала главни елемент колаборационистичких режима широм Европе. Реакционари Спалајковићевог типа веровали су да фашисти могу бити корисни као батинаши који ће растерати комунисте и склонити се оставивши стари поредак нетакнутим. У стварности, непредвидива политичка динамика је од њих начинила оруђе у рукама фашиста.

Мирослав Спалајковић је, у осмој деценији живота, пре улетео него ступио у колаборацију. Његов салто мортале био је условљен измењеним међународним околностима, пре свега неочекиваним сломом Француске, чијег је Блума више волео него немачког Хитлера. Међутим, истовремено је био и логичан наставак контрареволуционарног деловања слушаоца Новаковићевих конзервативних тирада и сина првоборца против црвеног барјака. За Спалајковића Други светски рат није био само други светски рат, већ и други антикомунистички рат. Ако је за неке од његових француских познатика дошао тренутак за освету Драјфусу, за њега је наступила прилика да настави изгубљени рат који је с Чајковским, белим Русима и савезницима водио из Архангелска. У идеолошком слепилу није видео да није исто ићи на Москву с вођом руских народних социјалиста и ићи на Москву иза вође немачких национал-социјалиста. Заваравајући се да пред собом има обмануту мађину, националиста Спалајковић је стао на супрот већинском опредељењу своје нације, док је она вршила један од својих најславнијих и најстрашнијих подвига.

Проводећи последње године у Француској која се вратила својој револуцији, Спалајковић је поново заузео двосмислен однос према њој. Ипак, почетак европске кризе и даље је налазио у француској

критичкој мисли осамнаестог века. Тражећи чвршће тло од скепсе, враћао се дубље у прошлост, Паскаловим *Мислима*. Али се, уочи самог краја, замислио баш над најскептичнијом међу њима.

Напомене

- 1 Историјски архив Шумадије – Крагујевац (даље: ИАШК), Збирка матичних књига (Црква Крагујевац). Протокол крштених за 1869. годину.
- 2 *Сйоменница Мушке гимназије у Крајујевицу 1833–1933*, Крагујевац 1934, 493.
- 3 Д. Бакић, *Пет векова Крајујеваца*, Крагујевац 1972, 105–107.
- 4 К. Јиречек, „Србија, земља и народ“, *Зборник Консијантинина Јиречека*, I, Београд 1959, 54, 60.
- 5 Архив Србије (даље: АС), Фонд Суда Округа крагујевачког, 137. Облигација Ж. Марковића, Ђ. Марковића и У. Рајића, без датума; 141. Рачун из трговине Ј. Спалајковића, 29. (17) I 1876; 145. Ј. Спалајковић – Суду Округа крагујевачког, 25. (13) IX 1877; *Црвени дарјак у Крајујевицу: праћа*, приредили Б. Витковић и Ж. Спасић, I, Крагујевац 1976, 130; В. Ђорђевић, *Историја српској војној санијетиа*, III, Београд 1880, 527; *130 година Црвеној крстиа Крајујеваца*, Крагујевац 2006, 38–39, 46, 54, 63–64; Н. Николић, „Абацијски занат у Крагујевцу и околини у XIX и првој половини XX века“, *Гласник Етнографској музеја*, 71 (2007), 205.
- 6 Ж. Спасић, *Црвени дарјак у Крајујевицу 1876: прилој борди за самоујраву у Србији девейтнаесейој века*, Крагујевац 1976, 55–107; Ж. Живановић, *Полиийчка истийорија Србије у друој йоловини девейтнаесейој века*, II, Београд 1924, 134–149.
- 7 *Црвени дарјак*, II, 137. Крајем 1881. године Самоујрава је отгужила Јована Спалајковића да је, приликом избора за Скупштину, дао „свом момку кесу са динарима, те је овај трчао по вароши и јавно појединим гласачима давао новце“ да гласају за кандидата либерала. *Срјска независносй* је пренела Спалајковићев одговор радикалима да „сва она кеса није потрошена“, а да је момак хтео да их чашћењем утешу: „Он је знао да ће то газда да одобри нако је онда био у Пешти“. („Дописи“, *Самоујрава*, 29. XII 1881. [10. I 1882]; „Дописи“, *Срјска независносй*, 24. I [5. II] 1882, 4)
- 8 „Предавање министра у пензији др Мирослава Спалајковића“, *Ново време*, 1. IX 1943, 4; М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 271–272.
- 9 ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. С. Спалајковић – Д. Коловић, без датума; 5. V (22. IV) 1914; АС, МС, 451. С. Спалајковић – М. Спалајковићу, 30. (17) IV 1911; без датума.
- 10 ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Д. Спалајковић – Д. Коловић, 4. XII 1932; Народна библиотека Србије – Одељење посебних фондова (даље: НБС-ПФ), Архива Гргура Јакшића, Р 558/IX/1228. М. Спалајковић – Г. Јакшићу, 7. I 1933.
- 11 ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. *Рачун из мануфактурно-йомогне тирйовине Драјослава Ј. Спалајковића за йосйођу Драју Коловића*, 14. (2) V 1889.
- 12 *Сйоменница седамдесейеййоојодишњике Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 237, 277, 354; „Жив. М. Крстић 1864–1910“, *Рајник*, 69 (1910), 307–310.
- 13 ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, ф. 3. Оцене Д. Спалајковић, ученице петог разреда пансионата за девојке у Темишвару, 1878/1879.
- 14 АС, МС, 453, passim; 457. Д. Крстић – Д. Спалајковић, 4. IX 1920.
- 15 АС, Лични фонд Николе Пашића (даље: НП), 222/II. М. Спалајковић – Н. Пашићу, 29. (16) VI 1915; Хартије у поседу породице Спалајковић (даље: ХПС). Дневничка забелешка Д. Спалајковић за 16. I 1965.
- 16 *Сйоменница Гимназије у Крајујевицу 1833–1983*, Крагујевац 1989, 92.
- 17 М. Спалајковић, „Краљ Петар и Аустрија“, *Срјска ријеч*, 22. VIII 1921, 1.

- 18 *Сйоменница Гимназије у Крајујевицу*, 102–103, 109–112, 121; *Сйоменница Мушке гимназије*, 158, 242.
- 19 Исто, 328, 242–246.
- 20 Исто, 245, 287.
- 21 АС, Фонд Министарства просвете и црквених послова – Просветно одељење (даље: МПС-II), 1885, ф. XXV, 134. С. Живковић – С. Поповићу 27. (15) VII 1885; 17. (5) IX 1885; С. Поповић – Д. Франасовићу 22. (10) IX 1885.
- 22 ИАШК, Лични фонд Илије Коловића, *passim*; „Дописи“, *Српска независност*, 12. [24] X 1882, 3; Z. Matović, *Istorija kragujevačke hirurgije*, Kragujevac 2002, 45, 67.
- 23 „Огласи“, *Шумагинац*, 3. [15] IV 1888, 4; „Огласи“, *Весник Крајујевачке оштинне*, 12. [24] IV 1891, 4.
- 24 АС, МС, 567. С. Спалајковић – М. Спалајковићу, без датума.
- 25 Д. Баквић, *Пет векова Крајујеваца*, 150–151; *Сйоменница Гимназије у Крајујевицу*, 88.
- 26 Љ. Кандић, Ј. Даниловић, *Историја Правног факултета*, I, Београд 1997, 229, 407, 409, 413; В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, Београд 1987, 76.
- 27 *Сйоменница Мушке гимназије*, 243; М. Spalaikovitich, „Jovan Svijić“, *Revue des Balkans*, 3 (1927), 93. Недић је био захтеван, али и предусретљив професор. Предавања је држао тешко разумљивим језиком, а заинтересованим студентима позајмљивао је своје књиге на немачком и француском. (И. Марић, „Филозоф Љубомир Недић“, у: Љ. Недић, *Филозофски сјиси*, Београд 2000, 334–353)
- 28 АС, Фонд Велике школе (даље: ВШ), 1887, 13. Испитне оцене за 1887. годину.
- 29 Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци 2005, 811–814; В. Грујић, *Лицеј и Велика школа*, 96. Спалајковић је с књигама будућег професора могао да се упозна још у родитељском дому, пошто је његов отац био међу Срећковићевим пренумерантима. (И. Срећковић, *Синан-џашица*, Београд 1865, 135)
- 30 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III, Београд 1934, 384–386; *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994, 88–89; D. Mekenzi, *Jovan Ristić – evropski državnik*, Beograd 2004, 350–355.
- 31 J. Favier, *Paris: deux mille ans d'histoire*, Paris 1997, 203–213.
- 32 Љ. Тргочевић, *Планирана елија: о студентима из Србије на европским универзитетима у XIX веку*, Београд 2003, 122–135.
- 33 Ж. Лефевр, III. Путас, М. Бомон, *Историја Француске*, II, Београд 1961, 421–456; A. Sedgwick, *The Third French Republic, 1870–1914*, New York 1968, 39–62.
- 34 М. Милојевић, *Балканска равношежа: сећања краљевог дипломате*, приредили М. Павловић и М. Шећеровић, Београд 1994, 66.
- 35 АС, МПС-II, 1893, ф. XXXIX, 142. Досије Б. Поповића; *Сйоменница Мушке гимназије*, 245; Ф. Грчевић, „Школовање Богдана Поповића у Паризу“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 3–4 (1963), 313–314. Један стипендиста је писао да се Срби међусобно друже у Латинском кварту, јер Французи неће да их, као „дадиле“, уче свом језику: „Кад нема пара, онда се мора ићи само на часове, дакле само чујеш како се говори, а кад изађеш с часа онда кући или у библиотеку“. (НБС-ПФ, Р 558/IX/184. М. Гавриловић – Г. Јакшићу, 13. (1) II 1894)
- 36 АС, МПС-II, 1894, ф. II, 109. Досије Н. Капетановића; 1888, ф. I, 117. Досије М. Миловановића.
- 37 Исто, 1894, ф. II, 109. Н. Капетановић – Д. Маринковићу, 21. (9) V 1884; 1890, ф. XXVII, 97. М. Веснић – С. Милосављевићу, 4. VII (22. VI) 1889.
- 38 Исто, 1897, ф. XXVII, 88. Досије М. Спалајковића; *Archives Nationales Paris*, AJ/16/1734. Досије М. Спалајковића.
- 39 АС, МПС-II, 1897, ф. XXVII, 88. М. Спалајковић – С. Милосављевићу, 18. (6) V 1889. Спалајковић је, са те две године студирања о сопственом трошку, успео да заобиђе дипломирање на Великој школи. Наиме, државни стипендисти су мора-

Садржај

Део први КАВУРОВ МОМЕНАТ ЗА АКЦИЈУ

Зидови ниских учионица (1869–1887)	7
Србин у Паризу (1887–1900)	18
У сенци (1900–1904)	32
Суза у оку и револвер у џепу (1904–1906)	46
Двобој (1906–1911)	65
Сјај и беда Балканског савеза (1911–1914)	96
Рат без повратка (1914–1917)	132

Део други ЦИНИЧНИ ОСМЕХ ЛЕЂИНА

У вртлозима револуције (1917–1919)	169
Краљев пријатељ (1919–1922)	201
Симплон експресом Париз–Београд–Париз (1922–1925)	216
У зениту (1925–1929)	237
Привременост која траје (1929–1935)	254
Садашњица која пролази (1935–1941)	279
Колаборација (1941–1944)	289
Емигрантски усуд (1944–1951)	303
Састављено комађе (1951–1869)	324
Напомене	330
Именски регистар	441
Белешка о аутору	451